

Docentenhandleiding

De stad en gezondheid

Over de moderne ervaring, urbane leefstijlen
en (on)gezonde voedselconsumptie

Erik de Bakker, Anima Ruissen

Structuur van het college

Slide 2

Inleiding: steden en voedselissues.

Dit gedeelte vestigt de aandacht op de actualiteit van voedsel en de stad en geeft in kort bestek een aantal voedsel-issues weer. Proeftuin Amsterdam is een toonaangevend voorbeeld, maar docenten kunnen ook met eigen voorbeelden komen die ze goed kennen.

1. Steden en de moderne ervaring

In dit deel wordt eerst ingegaan op de historische ontwikkeling en de huidige uitdaging van een duurzame stedelijke voedselvoorziening (op basis van Carolyn Steels bestseller 'De hongerige stad'.) Vervolgens behandelen we wat we eigenlijk onder een moderne stad moeten verstaan. Achtereenvolgens gaan we in op de vraag 'Wat is een stad?' en 'Wat is modern?'. Aansluitend komt de stad als 'moderne ervaring' aan bod. We maken de link naar het thema van gezondheid door te wijzen op de voedingsbodem die steden/urbane leefstijlen vormen voor ongezonde consumptiepatronen (waar we in deel 2 op terugkomen).

Aan het slot beschrijven we verschillende (stedebouwkundige) visies op de inrichting van steden. We zullen aan het eind van de les (slide 27) zien dat deze verschillende visies ('schools of thought') een verrassende verwantschap hebben met verschillende visies die zijn terug te vinden in (typische) leefstijlen van consumenten.

2. Urbane leefstijlen en gezondheid

Ook hier beginnen we met een historisch overzicht. We schetsen in algemene lijnen de (moderne) voedselconsumptie van de laatste eeuw, waarna we inzoomen op het onderwerp van obesitas en overgewicht. We behandelen de maatschappelijke context en leggen uit waarom 'dikmakende' leefstijlen moeilijk zijn te doorbreken. We nuanceren vervolgens de gedachte dat we alleen maar ongezonder worden in onze moderne samenleving. Dit ligt gecompliceerder. Het is belangrijk om te waken voor de medicalisering van voedsel(consumptie) en stigmatisering van bepaalde leefstijlen. De kunst is balans te vinden tussen leven voor je gezondheid en gezondheid om te leven.

We sluiten af met een beschrijving van verschillende voedselbenaderingen die – doorgaans in mengvorm - bij consumenten zijn aan te treffen. We sluiten af met een kritische opmerking op deze typeringen, namelijk dat ze minder aandacht hebben voor de grote groep van meer passieve of onverschillige voedselconsumenten.

Concluderend/samenvattend

Als besluit herhalen we een paar kernpunten en presenteren we een tabel waarin we verschillende visies op stedelijke inrichting (uit deel 1) en urbane leefstijlen m.b.t. voedselconsumptie (uit deel 2) aan elkaar relateren. Zo wordt duidelijk dat allerlei aspecten en discussies rond de (moderne) stad, leefstijlen en gezondheid, hoe verschillend ze ook lijken, soortgelijke manieren van denken weerspiegelen. Het herkennen van dergelijke patronen en verwantschappen helpt om de oplossingsvoorstellen van allerlei partijen en voedselinitiatieven meer systematisch te plaatsen en te begrijpen.

Inleiding

Slides 3 t/m 5

Slide 3

Inleiding: voedsel en de stad is actueel

De problemen van ons voedselsysteem die in de jaren '90 steeds duidelijker zichtbaar werden zijn nu de grote aandachtsgebieden in het regionale of stedelijke voedselbeleid waarvan we in de laatste jaren steeds meer voorbeelden zien (in Nederland: Amsterdam, Groningen-Assen; in andere landen: Londen, New York of Toronto). Het gaat om de thema's zoals gezondheid, duurzaamheid, integratie en revitalisering van bepaalde stadswijken.

Voedsel is dus na een lange tijd van onzichtbaarheid weer terug op de stedelijke en regionale agenda's. Stadslandbouw en zorgboerderijen, waarin getracht wordt stad en ommeland programmatisch met elkaar te verbinden, lijken bloeiende concepten, en verduurzaming staat in netwerk- en ketenonderzoek van voedsel meer en meer centraal. Daarnaast zien we een groeiende beleidsaandacht voor gezondheid, leefstijl en leefomgeving. Ook de benutting van voedsel als een middel voor sociale cohesie vindt ingang in beleid. Een welbekend voorbeeld is Proeftuin Amsterdam (lopend vanaf juni 2007), een regionale voedselstrategie waarin gezonder en duurzamer eten en het stimuleren van de regionale economie belangrijke aandachtspunten waren. Zie de website van Proeftuin Amsterdam voor beleidsdocumenten: www.proeftuin.amsterdam.nl/

Ook is er aandacht voor hoe 'voedselpraktijken' de sociale cohesie tussen mensen in een wijk zou kunnen bevorderen. Initiatieven als Resto Vanharte, waar mensen uit verschillende lagen van de bevolking en verschillende etnische groepen bij elkaar komen, zijn hier een voorbeeld van. Resto VanHarte investeert in het vergroten van de leefbaarheid in wijken en steden in heel Nederland door:

- Mensen van diverse leeftijden, religies en culturen samen te brengen in laagdrempelige eetgelegenheden.
- Samen te werken met lokale sleutelfiguren als de wijkagent, dominee, imam of huisarts, en met lokale instanties op het gebied van zorg- en welzijn, re-integratie en onderwijs.
- Maatschappelijk draagvlak te creëren voor de problematiek van sociaal isolement.

De effecten en successen van dergelijke initiatieven zijn echter nog weinig onderzocht. De grote vraag is of deze initiatieven kunnen uitbloeien tot iets groters of dat ze 'kasplantjes' zullen blijven.

Slide 4 en 5

Ter illustratie enkele internationale voorbeelden: New York en Toronto

Slide 4 vertoont een plattegrond van New York met daarop ingekleurd de behoefte aan hoogwaardig voedselaanbod (rood is alarmerend hoog). Food Works is de voedselstrategie van New York waarin de bevordering van meer gezonde voedselconsumptie hoog op de agenda staat, bv. het bestrijden van food deserts. Een onderwerp dat ook door *First Lady* Michelle Obama zeer belangrijk wordt gevonden en waarvoor zij zich publiekelijk inzet.

'A food desert is any area in the industrialized world where healthy, affordable food is difficult to obtain. Food deserts are prevalent in rural as well as urban areas and are most prevalent in low-socioeconomic minority communities.'

Slide 5 is een opsomming van Toronto's Food Charter, waarbij opgemerkt kan worden dat de term 'Food Security' een breed scala van onderwerpen bestrijdt (en dus niet alleen over voedselzekerheid gaat).

Deze voorbeelden kunnen naar believen aangevuld worden met andere buitenlandse steden die 'actieprogramma's' op het gebied van gezond en duurzaam voedsel proclameren (bv. Londen Food Strategy).

Deel 1. Steden en de moderne ervaring

Slide 6

Het plaatje komt van een aankondiging van een voedselconferentie in Cardiff (GB), ook een stad met initiatieven rond duurzaam en gezond voedsel.

'Food production is widely regarded as a rural activity, yet this ignores the significance of urban agriculture, an activity that is growing in developed and developing countries alike. Food consumption is central to the Healthy Cities programme of the World Health Organization – of which Cardiff has just become a signed-up member – which addresses such challenges as child poverty and obesity.'

Slide 7

*Historische ontwikkeling: steden en voedsel
(Carolyn Steel – Hungry city)*

Historisch zijn steden verbonden met de ontwikkeling van de landbouw. Alleen toen de mens er na de laatste ijstijd (12.000 voor Chr.) in slaagde om voedseloverschotten te creëren, konden steden ontstaan. De oudste steden vinden we in 'De Vruchtbare Sikkel', die loopt van de Nijldelta naar het noorden, langs de oostkant van de Middellandse Zee tot aan het zuiden van het huidige Turkije, en dan weer afbuigend naar het zuiden door Mesopotamië (nu Irak). Dit gebied was rijk aan eikenbossen en vlakten met wilde grassen (de voorlopers van tarwe en gerst) waarop men schapen en geiten liet grazen. Nadat men had uitgevonden hoe graan geoogst, bewaard en tot voedsel verwerkt kon worden, stelde dat een aantal mensen in staat gedurende een deel van het jaar in permanente nederzettingen te wonen. Zo was Jericho, gesticht 8.000 voor Chr., een nederzetting die kenmerkend was voor deze overgangperiode van het leven op het land naar wonen in de stad (Steel 2011: 21-22).

Steden en platteland vormden oorspronkelijk een symbiose, hoe ongemakkelijk deze symbiose ook ervaren werd, de sociale banden tussen de stad en het platteland waren onmiskenbaar. De stad was voor haar voedsel afhankelijk van het platteland, en dit werd door de stedelijke heersers beseft. Ondanks de (toenemende) culturele verschillen tussen de stedelijke elites en plattelanders, bleven de stadsbewoners nauw betrokken met het agrarische achterland. Dit duurde ook in de Middeleeuwen voort. De grens tussen stad en platteland was lang niet altijd duidelijk. Rijke stedelingen hadden hun villa's en landhuizen op het platteland, en veel huizen op de stad leken wel boerderijen. Mensen in de stad hielden varkens en kippen hielden en sloegen graan en hooi op hun erf op (Steel 2011: 30-32).

In het begin van de moderne tijd bracht de opkomende bourgeoisie nog veel tijd door op hun landhuizen en parken op het platteland. Maar met

het cultiveren van een 'Acadische leefstijl' (Wagenaar 2011: 23), kreeg de culturele kloof tussen stad langzamerhand ook scherpe kantjes. Het pittoreske platteland kon tegenover het haastige stadsleven worden gesteld, maar ook het beschaafde stadsleven tegenover het 'boerse' plattelandsleven (Steel 2011: 32 e.v.) Hoe het ook zij, stad en platteland werden meer en meer als duidelijk verschillend gezien.

Met de opkomst agro-industriële productiewijzen zouden de sociale banden verslappen en raakt de ervaring van een 'natuurlijke symbiose' meer en meer verloren: er groeit een kloof tussen burgers en boeren, tussen stelingen en plattelanders. Tegelijkertijd konden steden steeds grotere populaties herbergen door efficiëntere landbouwmethoden waarbij veel minder arbeidskrachten nodig waren dan voorheen. Dit leidde weer tot een toenemende stroom van plattelanders naar de stad (ruraal-urbane migratie).

Op het moment dat stoomkracht op grote schaal werd toegepast in vervoer, kon een belangrijk probleem van de stedelijke voedselvoorziening veel efficiënter worden opgelost. Waar voorheen overal karren en wagens met groente en graan door de straten reden, de rivieren en kades bezaaid waren met vrachtschepen en visserboten, en de stedelijke straten en achterplaatsjes volstonden met koeien, varkens en kippen, kon nu het voedsel grootschalig van grote afstand worden aangevoerd. Na de uitvinding van moderne koelsystemen werd de stad nog minder afhankelijk van nabije voedselproductie. Uiteindelijk heeft dit ertoe geleid dat het voedsel van de andere kant van de wereld kan komen. De voedselvoorziening van steden doorbrak logistieke barrières die voorheen onbreekbaar werden geacht.

De groei van steden nam de laatste 200 jaar een enorme vlucht. Sinds 1950 kunnen spreken van mega-cities: Londen en New York hebben dan meer dan acht miljoen inwoners. En het aantal stadsbewoners blijft in rap tempo toegenomen. Woonde in 1975 40% van de mensen op deze planeet in steden, rond 2005 was dit percentage gestegen naar bijna 50% (Lang 2010: 91). De verwachting is dat tegen het jaar 2050 circa 80% van de mensheid in steden woont (Steel 2011: 18). De vraag hoe al deze stedelingen op duurzame wijze gevoed kunnen worden, zal dus steeds urgenter worden. In een stad als Londen moet, aldus Steel, 'elke dag voldoende voedsel voor dertig miljoen maaltijden worden geproduceerd, geïmporteerd, verkocht, bereid, genuttigd en weer weggewerkt.' (2011: 9) Naar schatting verbruiken steden nu al driekwart van alle voedsel en energie, 'dus je hoeft geen wiskundig genie te zijn', stelt Steel ironisch, 'om in te zien dat dat binnenkort spaak gaat lopen.' (2011: 19). Het inzicht dat opkomende stedelijke markten een belangrijke opgave vormen voor moderne voedselsystemen, wordt ook door andere recente studies bevestigd (FAO 2009; IAASTD 2009; Steinfeld et al. 2010). Zoals opkomende landen als India en China katen zien, gaat urbanisering

gepaard met een toenemende verbreiding van westerse voedselpatronen. Met name de toenemende vleesconsumptie is opmerkelijk. Stijgende inkomens en urbanisering lijken haast onvermijdelijk te leiden tot een hogere consumptie van dierlijke producten die een veel groter beslag leggen op natuurlijke hulpbronnen. De prognoses maken duidelijk dat onze voedselsystemen vooral gericht zullen zijn op het bevoorraden en voeden van een uitdijende stedelijke bevolking. Een duurzame voedselvoorziening voor de mondiale bevolking is misschien wel dé opgave voor de toekomst.

[Opmerking: het boek van Steel biedt vele historische voorbeelden over de relatie tussen steden en voedsel. Bv. ook over de (super)markt of voedselafval. Afhankelijk van wat men centraal wil stellen, kan men hier ook andere voorbeelden uit haar boek nemen.]

Slide 8

Grootschaligheid versus kleinschaligheid

Carolyn Steel is kritisch over de moderne voedselindustrie en neigt naar een ecologisch standpunt. De stedelijke voedselvoorziening moet een kringloop worden, de lineaire groeigedachte moet tot een cirkel worden omgebogen. De uitdaging om de toekomstige metropolen duurzaam te voeden zal hand in hand moeten gaan met een nieuwe beleving van de omgeving van de stad en van voedsel. Meer algemeen kan men hier spreken over de tegenstelling tussen grootschaligheid en kleinschaligheid in onze omgang met voedselproductie/comsumptie. In deze slide zijn enkele kenmerken tegenover elkaar gezet. Deze tegenstelling, die lang niet altijd zo hard is dan die op het eerste gezicht lijkt, zal in deze lessenreeks nog vaker terugkeren.

Herkomst

Bij de moderne voedingsindustrie is het niet altijd duidelijk waar het product vandaan komt. Tegenwoordig is het alleen verplicht op groente en fruit te vermelden waar het vandaan komt. De herkomst kan ver buiten Nederland liggen. Dit gaat gepaard met een grote afstand, dus meer CO₂ uitstoot voor de afstand wat het product legt en het kunstmatig vers houden van de producten. Het stedelijke voedselinitiatief laat juist zien waar het product vandaan komt, waar het gekweekt wordt.

Transparantie

Herkomst kan hier ook een onderdeel van zijn. Men ziet waar het product vandaan komt. Ook weet men hoe de keten zelf in elkaar zit, welke partijen er onder andere bij betrokken zijn en hoe de producten worden geproduceerd.

Anonimiteit en authenticiteit

Voedsel is als gevolg van massaproductie anoniemer geworden. Een stuk vlees in de supermarkt wordt niet altijd aan een dier gerelateerd. Ook de bovenstaande aspecten (herkomst, productietijd, transparantie) dragen bij aan de anonimiteit. Daartegenover staat de waarde van ambachtelijkheid die kan bijdragen aan meer persoonlijke beleving en authenticiteit: de 'echtheid' of 'natuurlijkheid' van een product, zoals het 'vroeger' was.

Milieu

Tenslotte is er het punt van milieu. Grootschalige voedselsystemen blijken gepaard te gaan met milieubelasting en meer kleinschalige voedselinitiatieven, die milieuvriendelijkheid hoog in het vaandel hebben, zijn daar een reactie op. De discussie over milieu-effecten, welk soort en type bedrijfsvorm hier het beste is, kan hoog oplopen en is ingewikkeld. Vergelijk de maatschappelijke discussie over 'megastallen' waar grote meningsverschillen naar voren komen over welk type veehouderij het beste is voor milieu, gezondheid en dierenwelzijn).

BRUGGETJE:

Steel spreekt over 'de hongerige stad'. Maar wat moeten we precies onder een stad moeten verstaan. En wat is dan specifiek voor moderne steden? In de volgende slides gaan we daar dieper op in en maken we een uitstapje naar de stadssociologie die zich al sinds lang met deze vragen bezighoudt.

Slide 9

Wat is een stad? Eenduidige definitie is lastig
(zie voor klassieke teksten Lin en Mele 2011)

Wat een stad is, zou men eenvoudig kunnen beantwoorden door te wijzen op gemeentelijke grenzen of op historische rechten, maar een dergelijke formele benadering biedt weinig duidelijkheid en kan gekunsteld aandoen. Vanuit planologisch gezichtspunt blijken veel plaatsen dan bv. niet de bevolkingsaantallen te hebben die bij een stad als passend worden gezien. Zo zal men in Stavoren of Hindeloopen ('steden' van de Elfstedentocht) niet snel het gevoel hebben dat men in een stad verkeert. Kortom, een dergelijke benadering gaat voorbij aan de sociale, economische en culturele belevingen en dimensies die een stad bepalen. Ook het fenomeen dat urbane leefstijlen zich al lang niet meer beperken tot (grote) steden, laat zich hiermee lastig begrijpen.

Vanuit sociaal-cultureel perspectief zijn steden te typeren als een manier van (samen)leven die zich onderscheidt van het (agrarische) leven op het platteland. Een bekende stadssociologisch definitie komt van Louis Wirth, die sprak over een 'relatief grote, compacte, en langdurige nederzetting van sociaal heterogene individuen'. Een andere bekende omschrijving is van Robert Park, die de stad typeerde als een 'mozaïek van sociale

werelden'. De nadruk ligt hier dus op de sociale kenmerken van de verschillende groepen bewoners en subculturen die een stad onderscheiden van andere nederzettingen of woongemeenschappen.

De omschrijving en ervaring van de stad, zijn sterk afhankelijk van het perspectief dat men inneemt, ook op 'leken-niveau'. Neem bijvoorbeeld de Randstad, de Randstad kan worden beschouwd als een eenheid, maar de gemiddelde inwoner van de Randstad zal zich eerder identificeren als bijvoorbeeld een Rotterdammer of Amsterdammer. Hier komt bij dat elke stad zijn eigen dynamiek heeft, er zijn weinig universele kenmerken toepasbaar op elke stad. Zo maken de vier grote steden in Nederland (G4) elk specifieke ontwikkelingen door op het gebied van cultuur, economie en politiek en zijn er vaak specifieke problemen verbonden met de stad als gevolg van specifieke omstandigheden: problemen die verdiepen als gevolg van concentratie (Praag en Van Nimwegen, 2006).

Soms wordt ook wel gesteld dat een 'echte stad' aan bepaalde kenmerken moet voldoen van een vitaal en bruisend leven waarin hedendaagse kenniseconomieën kunnen floreren. In zijn 'portret' van Amsterdam stelt stadsgeograaf Jos Gadet (geïnspireerd door het denken van Jane Jacobs - *urban fabric*) bijvoorbeeld dat 'Almere niet meer is dan een uitgestrekte nederzettingen van woningen. Groei anders dan uitbreiding van het woningareaal is niet aan de orde. Een stad wordt het nooit.' (Gadet 2011: 168). Een polemische opvatting waar waarschijnlijk niet iedereen het mee eens zal zijn.

De opvatting van Gadet past bij een visie waarin een stad als Amsterdam de juiste voorwaarden moet weten te creëren zodat ze zich kan handhaven en ontwikkelen als een 'Global City'. Het concept van Global Cities stamt van eind vorige eeuw. Global Cities moet men niet verwarren met megasteden of hoofdsteden, het zijn de 'commando centra' in de wereldhandel, zoals New York, Londen en Amsterdam (Sassen, 2006). Ze worden gekenmerkt door een sterke internationale arbeidsdeling waarbij de productie internationaal plaatsvindt, maar tegelijkertijd ook een concentratie van transnationale ondernemingen (TNC). Deze internationale arbeidsdeling, verandert het karakter van de stad. Transnationale corporaties (TNC's) zijn volgens Sassen de *strategic organisers* van de wereldeconomie, deze zijn grotendeels verantwoordelijk voor de financiële stromingen en buitenlandse investeringen en bepalen de economische positie van steden. Deze economische ontwikkelingen hebben een sterk effect op de stad zelf en de relatie tussen steden. Het aantrekken van de 'creatieve klasse' van (jonge) professionals, van 'kenniswerkers', is onontbeerlijk wil men als stad meekomen in de mondiale stedelijke competitie waarin (creative) kennis cruciaal is.

De andere kant van de medaille is dat Global Cities vaak samengaan met verschuivingen in de werkgelegenheid die zorgen voor sociale polarisatie,

denk aan de groei van zowel laagbetaalde (schoonmaak, zorg, etc) als banen in het hoogste segment (vooral bankwezen en de financiële sector). De werkgelegenheid aan de onderkant van de arbeidsmarkt wordt voor een belangrijk deel dikwijls ingevuld door immigranten die – vanwege de armoede en/of het gebrek aan economisch perspectief thuis – naar de Global Cities trekken. Een stad als Londen, aldus Wills et al. (2010), is afhankelijk van een ‘leger’ van flexibele, veelal buitenlandse werknemers om de banen aan de onderkant van de arbeidsmarkt te vullen. Ook in Nederland zijn deze processen waarneembaar. Het ministerie van Binnenlandse Zaken stelde enkele jaren geleden dat ‘onze economie vraagt om extra arbeidskrachten’ (Binnenlandse zaken, 2010, p1). In Nederland zijn het met name de land- en tuinbouw, de (vlees)industrie en de bouwnijverheid, de sectoren waarin een grote behoefte bestaat aan buitenlandse arbeidskrachten (Minister van Wonen, Wijken en Integratie, 2010).

Tot besluit: de heterogeniteit van de stad biedt aan de ene kant mogelijkheden, aan de andere kant dragen de grote verschillen juist bij aan problemen. Het karakter van de stad wordt weliswaar bepaald door de individuen die zich erin voortbewegen, maar is niet de som van deze individuen. De stad reflecteert onze samenleving, maar wordt tegelijkertijd gestuurd door de enorme krachten van industrialisering en globalisering. Elke stad heeft zijn eigen bevolkingsvraagstukken, zijn eigen ‘natuurlijke’ ontwikkeling, zijn eigen sociale, economische en ruimtelijke ontwikkelingen. Dit is dan ook wat de stad zo uniek maakt als eenheid, dit is dan ook waarom de stad aandacht verdient in deze maatschappij.

BRUGGETJE:

Global Cities zijn te beschouwen als het gevolg van (een nieuwe fase van) modernisering waarin steden een sleutelrol spelen. Maar wat bedoelen we eigenlijk met modern? Wat is moderniteit? Wat is modernisme? Begrippen die vaak genoemd worden in verband met steden en urbane leefstijlen, maar wat gaat er achter deze begrippen schuil?

Opmerking: *het onderwerp van slide 10 is meer fundamenteel en vereist een zeker theoretisch niveau. (Aan het fenomeen van de moderniteit zou men meerdere lessen kunnen wijden.) Als de bespreking van dit onderwerp als te zwaar wordt ingeschat, kan men dit onderwerp overslaan en doorgaan naar slide 11.*

Slide 10

Wat is modern? 'Al het vaststaande vervluchtigt.'

Anthony Giddens, een bekende socioloog, definieert de moderniteit als 'de opkomst van bepaalde sociale leefstijlen en organisatievormen in Europa vanaf de 17e eeuw, die vervolgens min of meer de gehele wereld hebben beïnvloed.' (Giddens 1997: 1) Hoe correct deze sociologische omschrijving ook is, het vertelt nog weinig over de inhoud en spanningen van dit proces.

Met Marshal Berman (1982) zou men de ervaring van de moderniteit kunnen duiden als een proces waarin allerlei tegengestelde krachten aan het werk zijn, krachten die zowel tot weergaloze prestaties leiden als tot diepgaande ontwrichting. De moderne tijd is een tijd waarin – om een beroemde spreuk van Marx aan te halen – 'al het bestaande vervluchtigt'. Dit moet zowel in sociaal-economische als in culturele zin worden begrepen.

- Sociaal-economisch zien we een toenemende industrialisering op rationele en wetenschappelijke grondslag, uitmondend in enorme stedelijke groei (vaak samengaan met met sociale ontwrichting), de opkomst van massacommunicatie en sociale (arbeiders)bewegingen, machtige natiestaten, bureaucratische organisatievormen en een alsmaar uitdijende, fluctuerende wereldmarkt. Dit zorgt voor een ongekeerde productiestijging, toename van goederen en geldstromen, maar leidt er ook toe dat 'oude' relaties en traditionele verbanden eroderen of zelfs uiteen worden gerukt. De drang tot economische waardevermeerdering en vernieuwing is in dit proces onontkoombaar – 'wie niet innoveert, staat stil'.

Het volgende citaat van Wagenaar over de opkomst van de metropolen in de tweede helft van de 19e eeuw, geeft de spanning tussen economische vernieuwing en sociale destructie treffend weer: 'Cities represented the spearheads of modernization, accomodating the growing population, generating wealth, and destroying traditional and rural lifestyles. (...) The dual phenomena of modernization and destruction called for new ways of organizing the city. How could one avert the terrible hygienic conditions and occasional disasters traditionally associated with them, and create healthy living conditions in urban areas filled with factories and railway lines? Was the modern city technologically sustainable? What were is effect on the ties between citizens and city? Was it possible to reconcile the new cultural conditions with existing values? These vital issues can be summarized as the urban challenge.' (Wagenaar 2011: 158)

- In culturele zin is modernisme te zien als een verbeeldingsrijke individualiteit die vanuit historisch oogpunt uniek is. Peter Gay (2008) spreekt van 'de schok der vernieuwing'. Modernisme belichaamt volgens hem een onrembare drang naar (kunstzinnige) experimenten en individuele expressievormen, confrontatie met heilige huisjes, het doorbreken van tradities, maar ook kritische reflectie en zelfkritiek. Het heeft geleid tot enorme prestaties op het vlak van hogere cultuur

(‘kunst omwille van de kunst’). En voor het eerst in de geschiedenis kwamen (diverse) kunst en cultuur, dankzij de geboorte van de consumptiesamenleving, voor een steeds grotere massa beschikbaar. Maar ‘de schok van vernieuwing’ gaf ook het gevoel dat niets meer heilig leek te zijn, dat wat gisteren nog als cultureel waardevol gold, morgen verouderd of ‘uit’ kon zijn. Culturele creativiteit en destructie horen bij elkaar, volgen elkaar in ras tempo op, bij menigeen de indruk achterlatend dat weinig meer van blijvende waarde lijkt te zijn.

Een frappant en interessant voorbeeld van de combinatie van kunstzinnige creativiteit en destructie is de performance van de Belgische kunstenaar Kamagurka in het Stedelijk Museum op 31 maart 2011. Tijdens deze performance maakte hij 24 uur lang op zijn iPad schilderijen die ter plekke op doek werden geprint en opgehangen. Na afloop van de 24 uur vernietigde de kunstenaar eigenhandig alle doeken. De enige ‘catalogus van deze tentoonstelling was een speciale bijlage van NRC Handelsblad die daags daarna verscheen.

De moderniteit is een complex proces waarin economische innovatie en culturele vernieuwing onvoorspelbaar in elkaar grijpen, met als resultaat veel goederenstromen en welvaart maar ook – vanwege de alom aanwezige drang om ‘vooruit’ te gaan en de nadruk op het individuele – de ‘vervluchting’ en erosie van sociale relaties en (oude) culturele waarden. Het moderne leven is daarom een ervaring waarin we worstelen met tegenstrijdige verlangens. In de woorden van Berman (1982: 35): *‘our desire to be rooted in a stable and coherent personal and social past, and our insatiable desire for growth – not merely for economic growth but for growth in experience, in pleasure, in knowledge, in sensibility – growth that destroys both the physical and social landscapes of our past, and our emotional links with those lost worlds.’*

Het moderne bestaan, aldus Berman (1982: 13) kenmerkt zich door paradoxen en tegenstellingen, en de moderne metropool, die in de tweede helft van de 19e eeuw het daglicht zag, is hiervan de ultieme belichaming. De moderne metropool is zowel de grote drijver van de economie als trendsetter van culturele trends en nieuwe leefstijlen, het is dé plek waar massa, consumptie en cultuur in elkaar grijpen, en ook de plaats waar sociale en politieke tegenstellingen scherp naar voren treden.

Slide 11

De stad als moderne ervaring – Een januskop

De socioloog en filosoof George Simmel (1858-1918) heeft de dubbelzinnige ervaring van de moderne stad treffend weten te typeren. Volgens Simmel veroorzaakt de moderne stad een gevoel van blasé. De vele indrukken van de stad zorgen voor afstomping en onverschilligheid, maar, aldus Simmel, ook voor kosmopolitisme. De metropool heeft een januskop. Aan de ene kant de passieve en gedeprimeerde stedeling en

aan de andere kant de stedeling die de wereld open aanschouwt en zich tolerant opstelt ten aanzien van de verschillen tussen mensen. Simmel meende dat de spanning van het moderne stedelijke leven vooral lag in het overleefden van autonomie en individualiteit te midden van de overwelmende invloed van gebeurtenissen en impressies van de stad. Interessant is dat recent psychologisch-neuraal onderzoek lijkt aan te tonen dat de stedelijke omgeving ook werkelijk van invloed is op onze hersenstructuur, stedelingen zouden meer gevoelig zijn voor prikkels die sociale stress kunnen oproepen (Lederbogen et al. 2011) De vroege intuïties van Simmel over de urbane psyche lijken dus fysisch traceerbaar.

Een andere bekende grondlegger van de stadssociologie, Louis Wirth, stelde dat de stedelijke transformatie afbreuk deed aan de binding met de traditionele regels en moraal, dat hierdoor het gevoel van een geïntegreerde samenleving verloren raakte. Het gevolg hiervan, aldus Wirth, is een sterke mate van anomie (normloosheid), sociale problemen zoals misdaad, overtredingen en psychische problemen. Ook andere klassieke sociologen (bv. Durkheim) hebben in deze zin dan ook hun zorgen geuit over de ontwikkeling van de stad en de negatieve gevolgen die dit kan hebben voor de sociale cohesie en daarmee het voortbestaan van de samenleving. Tegenover de negatieve impressie van de stad, staat de stad ook symbool als bron van mogelijkheden. Gans (1968) was een van de eerste sociologen die dit centraal stelde. Hij erkent het probleem van anomie, maar beschouwt dit vooral als een fenomeen van de binnenstad. In de residentiële wijken (suburbs) buiten het centrum ontstaan juist veel meer quasi-primaire relaties (gemeenschappen) tussen bijvoorbeeld burens. Volgens Gans bepalen mensen op basis van ecologische aspecten (klasse, levensfase, etniciteit en cultuur) waar ze wonen, hierdoor ontstaan er veel homogene groepen in de stad (zoals etnische groeperingen, kinderloze tweeverdieners, kunstenaars, etc.). En het is juist deze combinatie van zelfselectie en de aanwezigheid van genoeg kritische massa die draagvlak biedt aan subculturen. De grote kritische massa ook de kans om subculturen te faciliteren en te versterken, de aanwezigheid van een bepaalde groep mensen met enige omvang biedt immers de mogelijkheid tot uitingen van gedrag. Ter illustratie: als in een stad 1% van de mensen McDonald's lekker vindt of ballet leuk vindt, zal het bouwen van een McDonald's of een theater financieel aantrekkelijk zijn. In een dorp is dit met 1% van de mensen niet mogelijk.

Met het bovenstaande voorbeeld van een theater voor balletvoorstellingen of een McDonald's die stedelijke bewoners van *fast food* voorziet, geeft al aan dat de stedelijke ruimte ook een arena is van publieke en private belangen. In de stadssociologische literatuur wordt op de tendens gewezen de publieke ruimte minder 'open' is dan voorheen. Publieke plaatsen worden meer en meer ontworpen vanuit een economische zichtpunt, als waardevolle commodity. Daarbij wordt er geen (of te

weinig) aandacht besteed aan de sociale ruimte van deze plaats (Carmona, 2010). Er is sprake van sterke privatisatie, overname van de voorheen publieke ruimte door bedrijven zoals winkelcentra, festivals en casino's. Hoewel het openbare karakter ogenschijnlijk behouden blijft, is dit in werkelijkheid slechts beperkt het geval. In toenemende mate wordt de toegang tot de stedelijke ruimtes bepaald door ontwerpen die deze ruimtes maar voor een selectieve groep of voor een beperkte functie (bv. 'winkelen') toegankelijk of aantrekkelijk maken. Deze quasi of semi-publieke plaatsen creëren volgens Voice (2006, p. 273) een 'global consumer culture' waarin de smaak en identiteit van de consument in grote mate wordt gecalculleerd. De consumptiesocioloog George Ritzer spreekt in dit verband over de McDonaldisering van de samenleving. De term McDonaldisering verwijst naar de toenemende standaardisering van productie- en distributieprocessen en rationalisering van de samenleving. Hoewel Ritzer de hamburgerketen van McDonald's als model heeft genomen om dit te beschrijven, gaat het hem om een standaardisering en rationalisering die hij in wijde betekenis karakteristiek acht voor steeds meer sectoren in hedendaagse consumptiemaatschappijen.

McDonaldization is voor hem 'the process by which the principles of the fast-food restaurant are coming to dominate more and more sectors of American society as well as of the rest of the world.' (Ritzer 2008: 1) De dimensies van McDonaldisering beschrijft Ritzer onder de volgende vier noemers: (i) efficiëntie, (ii) berekenbaarheid, (iii) voorspelbaarheid en (iv) beheersbaarheid.

- Voorbeeld van efficiëntie is het befaamde drive-through-bestellen vanuit de auto. Op deze wijze wordt tijd, moeite en geld uitgespaard aan bedienend personeel. In combinatie met een beperkt menu dat ter plekke makkelijk is te bereiden, zorgt dit voor hoogst efficiënte productie- en verkoopprocessen.
- De dimensie van berekenbaarheid legt de nadruk op de kwantitatieve aspecten van wat men aanbiedt. Een voorbeeld hiervan is het relatief grote prijsvoordeel wanneer men besluit een grote portie te bestellen. Volgens Ritzer wordt kwantiteit min of meer equivalent met kwaliteit ('bigger is better'). Ook de tijd die mensen nodig hebben om een product te koken of te kopen, wordt zorgvuldig meegerekend in de strategieën om consumenten te verleiden. Vandaar ook de nadruk op een razendsnelle bediening in fastfood restaurants.
- De dimensie van voorspelbaarheid heeft betrekking op de uniformiteit van de verkochte producten. Voor McDonald's geldt dat hun voedselproducten over de hele wereld volgens een voor ieder herkenbaar procedé worden gemaakt en verkocht. Door een hamburger overal en altijd hetzelfde te laten smaken, inwisselbare restaurants, speelt men vakkundig in op de behoefte aan een 'standaardwereld' die vertrouwd is en gemakkelijk.
- Het element van beheersbaarheid komt tot uiting in de inzet van goedkope, ongeschoolde arbeidskrachten die eenvoudige en routinematige arbeid uitvoeren en die daardoor ook makkelijk

vervangbaar zijn. In dit verband kan gebruik worden gemaakt van computers en machines die werkzaamheden vastleggen, denk aan drinkbekers die automatisch gevuld worden met de juiste hoeveelheid frisdrank. Maar ook op klantengedrag kan controle worden uitgeoefend om een optimale winstmarge te bereiken, bijvoorbeeld door een inrichting met ongemakkelijke stoelen of felle belichting die consumenten aanmoedigt na het eten snel weer te vertrekken.

Het is geen toeval dat juist moderne steden, waarin velen zich 'snackend en grazend' naar hun bureaus spoeden of zich in de publieke ruimte laten verleiden door allerlei reclames van 'snel voedsel' (*fast food*), de ideale omgeving vormen voor hamburgerketens zoals McDonalds. Sterker nog, moderne steden en de verspreiding van urbane leefstijlen (ook buiten de stad), hebben het ontstaan, de ontwikkeling en het succes van fast foodketens zoals McDonald's mogelijk gemaakt. Steden en urbane leefstijlen zijn de spil van McDonaldization in de sfeer van economie en consumptie, en in zeker opzicht ook van meer ongezonde consumptiepatronen. De beroemde hamburgerketen waarnaar dit proces is vernoemd, is hiervoor exemplarisch: de opkomst van en het inspelen op de behoefte aan *junk food* en 'graasgedrag' (snacken de hele dag door, afnemend belang van vaste maaltijdtijden). *Waarover zo meteen meer in deel 2 van deze les.*

Slides 12-14

Slide 12: Oorspronkelijke plan en foto van Engelse tuinstad Welwyn Garden City

Slide 13: Maquette van Plan Voisin voor centrum Parijs van Le Corbusier

Slide 14: foto's van het bonte/woelige straatleven in het centrum van Amsterdam

De ruimtelijke bebouwing en het sociale gebruik van de stedelijke ruimte zijn niet te negeren gegevens als men de transitie wil maken naar andere voedselsystemen voor steden. [Zie ter illustratie bv. Gadet 2011 (171-191) waarin de stedelijke ontwikkeling van de Amsterdamse Arenapoort wordt behandeld: daarbij komt ook de introductie van een 'etnische markt' aan de orde.] Voordat we verder gaan met het onderwerp van urbane leefstijlen en gezondheid, sluiten we dit deel af met een behandeling van verschillende visies op de (ruimtelijke) inrichting van steden. Dit is bedoeld om enig besef te creëren over de verschillende typen bebouwing/wijken die we in de stad aantreffen:

- *Brede lanen met woonblokken in een open, onbestemde ruimte met parkeerplaatsen en groene perken. Waarom zien Slotervaart, Geuzenveld of Osdorp eruit als Slotervaart, Geuzenveld of Osdorp?*
- *Hoogbouw omgeven door groene zones en zonder autoverkeer, overdekte galerijen aangesloten op parkeergarages. Waarom ziet de Bijlmer eruit als de Bijlmer?*
- *Oude binnenstad Amsterdam. En wat te denken van het bruisende stadsleven in oude stadsdelen: is dit vooral te interpreteren als onordelijk of als een 'organisch geheel'?*

Om dit te begrijpen, gaan we in op verschillende planologische visies die grote invloed hebben gehad op stadsuitbreidingen en ook op de kritiek die daarop is gekomen vanuit meer sociologische hoek.

Slides 12, 13, 14 geven beelden van de verschillende perspectieven op de inrichting/planning van steden die in slide 15 worden behandeld (waarnaar ter illustratie steeds kan worden teruggeklikt).

Slide 15

Visies op inrichting steden: 2 stromingen

In het laatste kwart van de 19^e eeuw ontstonden als gevolg van de industrialisatie enorme metropolen. Wagenaar (2011) typeert de periode 1871-1914 als de tijd van de 'stedelijke uitdaging' (urban challenge). De toestroom van migranten van het platteland, die zich voegden bij het massale arbeidsleger dat al in de stad aanwezig was, zorgde voor grote problemen op het gebied van huisvesting, werkgelegenheid, hygiëne, infrastructuur en milieuvervuiling ('erwtensoepe' werd in Engeland de vuilgele mist genoemd veroorzaakt door de uitstoot van fabrieken). Grote groepen mensen kwamen terecht in erbarmelijkomstandigheden en leefden in schrijnende armoede. De vraag voor veel stadsplanners en ingenieurs was toentertijd in hoeverre de industriële metropool overlevensvatbaar was, en hoe men problemen op het gebied van milieuvervuiling, verkeer/infrastructuur, hygiëne, huisvesting en werkgelegenheid kon beteugelen.

Tegen deze achtergrond is het dan ook niet vreemd dat er oplossingen werden voorgesteld die als het ware anti-urbanistisch waren, die zich tegen de toenmalige metropolen afzetten en waarin werd getracht de voordelen van het platteland weer terug te brengen in de stedelijke ontwikkeling. Als één van de meest invloedrijke personen is hier Ebenezer Howard te noemen, de ontwerper van tuin- en satellietsteden die dienden als oplossing voor de sterke urbanisatie in Londen. De typische bouwstijl van de tuinstad zou later ook worden toegepast in andere steden, vaak in de vorm van tuinwijken (Castex et al. 1990). De tuinstad kenmerkt zich onder andere door een heldere structuur, duidelijke lijnen, met een duidelijk gestructureerde en scheiding tussen stad en platteland, maar met veel groen binnen de stad. Er wordt binnen deze tuinsteden veel aandacht besteed aan het bouwblok rondom de 'close', dit is een doodlopende straat, die uitloopt op een groot groen veld wat wordt afgesloten door de verschillende huizen die zich hieraan vestigen. Het bijzondere van deze 'close' is dat het de introductie is van de semi-openbare ruimte in de stad. De ruimte is immers voor collectief gebruik, maar men komt er alleen als men op weg is naar een privé plaats (een huis). De tuinstad combineert dus een scheiding van wonen en werken (waardoor het stadscentrum een 'aparte' plaats krijgt) met een ruimte die het private benadrukt. Doordat de huizen uitkijken op de 'close' blijft er

voor de straat vooral de puur technische functie over: het vervoeren van mensen (Castex et al 1990, p. 91).

De gedachte van het scheiden van verschillende functies (wonen, werken, verkeer, recreatie), werd verder doorgevoerd door de Le Corbusier, hoewel veel van zijn ambitieuze ontwerpen niet werden gerealiseerd, is hij misschien wel de meest invloedrijke architect van de 20^e eeuw. Van hem is bv. de befaamde uitspraak: 'een huis is een machine om in te wonen.' Hoewel de uitwerking van Le Corbusier op het eerste gezicht weinig affiniteit lijkt te hebben met het idee van de tuinstad, gaat het in essentie om eenzelfde perspectief waarin gezocht wordt naar een stedelijke ontwikkeling die 'de verschrikkingen' van de industriële metropool vermijdt. Le Corbusier omarmt evenwel nadrukkelijk de moderne technische mogelijkheden om de scheiding tussen de verschillende functies te realiseren. Staten ziet hij bv. louter als bestemd voor gemotoriseerd verkeer, zonder voetgangers die de mobiliteit zouden afremmen en het gevaar lopen overreden te worden. De moderne mens heeft recht op een rustige groene woonomgeving zonder verkeer. Hoogbouw met veel groen ertussen is voor Le Corbusier een efficiënte en moderne oplossing benadering om stedelingen te huisvesten. Standaardisering en rationele structuur zijn het antwoord op de oude stadscentra die vastzitten in hun verouderde ('middeleeuwse') ontwerpen. De Bijlmermeer (Amsterdam Zuid-Oost), met zijn strikte scheiding van auto-, fiets- en voetgangersverkeer, is exemplarisch voor de invloed van deze stedenbouwkundige filosofie.

Op de bovenstaande functioneel/planmatige visies van Howard en Le Corbusier, kwam ook kritiek. Een bekende criticaster uit sociologische hoek is Jane Jacobs met haar boek de *The Death and Life of Great American Cities* (2010, oorspronkelijk 1961). Jacobs bekritiseerde de starre scheiding tussen wonen en werken en wijt het verval van buurten en steden aan de planmatige manier waarop de steden worden ontworpen. Ze vestigde de aandacht op het sociale gebruik van de publieke stedelijke ruimte, hoe belangrijk fijnmazige stratenpatronen en brede trottoirs in dit verband zijn, en de aanwezigheid van een brede verscheidenheid van bewoners, eetgelegenheden en negotie. De ondernemers met hun kleine winkels vormen vaak de 'ogen en oren' op straat, zorgen voor sociale controle en een gevoel van veiligheid. In deze visie moet niet het woonblok de basiseenheid zijn van stedenbouwkundig denken, maar de straat. Een sleutelbegrip is hier de *urban fabric*: 'een mix van functies in een gevarieerd fysiek weefsel van gebouwen, straten, openbare ruimten, met publieke en commerciële voorzieningen, waarbinnen zich diverse sociale verhoudingen ontwikkelen.' (Gadet 2011: 8) Jacobs zorgde met haar 'principe van diversiteit' voor een hernieuwde kijk op stedenbouw. Juist de stedelijke diversiteit, de kleine woonblokken, mengeling van type gebouwen, de concentratie van mensen en de lokale interacties, zo is haar gedachte, dragen bij aan bloeiende wijken en veilige

straten. Dit bepaalt ook het functioneren van stadsparken. Een stadspark voornamelijk omringd door kantoorpanden zal er buiten het lunchuur leeg uitzien en daarom weinig andere bezoekers aantrekken, hoe mooi het groen ook mag zijn aangelegd. Stadsparken, stelde Jacobs, zijn voor hun sociale functioneren afhankelijk van diverse groepen bezoekers die op verschillende tijdstippen in het park aanwezig zijn. Een dergelijk afwisselend gebruik maakt het pas tot een vertrouwde en interessante plek waar mensen graag verblijven. Kortom, ze liet zien hoe dergelijke ruimtelijke en sociale elementen, die architecten of stadsontwikkelaars een doorn in het oog zijn omdat ze weinig geordend zijn, juist cruciale voorwaarden zijn voor een vitaal stadsleven. Activiteiten die op het eerste gezicht een rommelig geheel lijken, blijken bij nader inzien een geraffineerde voedingsbodem te vormen waarop de stad sociaal kan gedijen.

Deel 2. Urbane leefstijlen en gezondheid

Slide 17 en 18

Ontwikkeling van naoorlogse consumptie

Nederland kende in het verleden, ondanks dat het een relatief klein land is, een grote variatie in regionale gerechten en eetpatronen. In de eerste decennia van de 20^e eeuw zien we nog altijd een veelheid van maaltijdvarianten en maaltijdsystemen (aantal dagelijkse maaltijden die konden variëren van 3 tot 6 per dag). Maar in de jaren 1900-1940 zien we het Nederlandse platteland opschuiven van een door de regio gedictieerd maaltijdsysteem naar het systeem van drie maaltijden dat in steden gebruikelijk was. Dit patroon van drie maaltijden werd sterk bepaald door de vaste werktijden en andere arbeidsomstandigheden van de industriële economie. Al blijven er veel verschillen, we zien een zekere uniformering in eetcultuur en steden/urbane leefstijlen zijn hier onmiskenbaar trendsetters. Algemeen kan worden gesteld dat de leefstijlen van niet-stedelingen met de toenemende welvaart steeds meer urbane trekken krijgen (ook als we denken aan reizen, recreatie, mode, werken etc.)

Na de Tweede Wereldoorlog, waar de hongerwinter vele Nederlanders nog vers in het geheugen ligt, ligt de nadruk in de agrarische productie op het verschaffen van voedselzekerheid. Mede door de inzet nieuwe technologieën en machines (bv. de tractor in plaats van het trekpaard) leidt dit tot een grote verhoging van de agrarische (bulk)productie.

De welvaart nam met grote sprongen toe en productie en consumptie van voedsel raakte in een moderne stroomversnelling: gemakproducten en koelkasten veroverden vanaf de jaren zestig in ras tempo de markt. Supermarkten raakten wijdverspreid en verdrongen langzamerhand de traditionele kruidenierswinkel waarin de klant persoonlijk werd bediend en desgewenst voorgelicht over het assortiment.

Dat de introductie van supermarkten van grote invloed is geweest op de stedelijke omgeving en consumptie, staat buiten kijf. Het verdwijnen van het meer kleinschalige winkelaanbod op gebied van voedsel, leidt tot een veel ander straatbeeld en het 'one-stop'-shopping dat hiermee is verbonden tot een heel ander ruimtegebruik. Gadet (2011: 203-205) schetst in kritische bewoordingen hoe een retailer als Albert Heijn een enorme macht naar zich toe heeft getrokken en in staat is stedelijk overheden onder druk te zetten bij het nemen van ruimtelijke beslissingen (in het kader van herstructurering): 'Als een drugsdealer heeft de supermarkt zijn territorium veroverd en de bevolking afhankelijk gemaakt. (...) Dankzij Albert Heijn moet de voormalige buurtbakker of –slager in Amsterdam op een andere manier zijn brood verdienen'. Doordat hoogwaardige, authentieke producten verdwijnen, ziet Gadet zowel het lokale voedselaanbod als het straatbeeld (verder) verschromelen.

Een duidelijke indicator van de toegenomen welvaart is de stijging van de vleesconsumptie in onze maaltijden. Rond 1900 was voor de gegoede burgerij gebruikelijk om dagelijks keer vlees te consumeren; maar in de jaren '50 en '60 was het eten van vlees voor vrijwel alle Nederlanders mogelijk en alledaags werd. Sindsdien is vlees opgenomen in de 'heilige' drie-eenheid van aardappelen, groenten en vlees. Zowel voor vlees als melk markeren de jaren '50 van de twintigste eeuw overigens een belangrijke mijlpaal in ons veranderende consumptiepatroon. Het zijn de jaren waarin de consumptie van dierlijke eiwitten voor het eerst die van plantaardige eiwitten overstijgt. Ook ontstaat bij consumenten een toenemende vraag naar meer voedselvariatie, mede door de invloed van andere voedselculturen (de opkomst van *ethnic food* met name in steden – zie les 2 van deze reeks).

Maar vanaf de jaren zeventig mondjesmaat komt er steeds meer kritiek op het systeem van voedselproductie (dat dieronvriendelijk en milieuvervuilend zou zijn). In de jaren tachtig en negentig neemt de kritiek op het moderne landbouwsysteem en het Europese subsidiebeleid toe. De positie en betekenis van landbouw, na de oorlog gezien als een sector die indrukwekkende prestaties levert, staat onder druk. Er ontstond een kloof tussen eindverbruiker en producent van eten. Op termijn werd deze kloof pijnlijk voelbaar met de toename van de spanning tussen zorgen en wensen van burgers met betrekking tot voedsel en het 'groene front' van politiek-industriële belangen. Het voorkomen van zoönose (dierziekten die overdraagbaar zijn op de mens, bv. gekke koeienziekte, bepaalde vogelgriepvarianten, Q-koorts) en besmettelijke dierziekten zoals MKZ (Mond- en Klauwzeer), zorgden voor confronterende televisiebeelden (massale dierruimingen) De discussies in de laatste jaren over grootschalige veehouderij ('megastallen') illustreren deze spanning eens te meer.

De ontwikkeling van onze voedselconsumptie in de laatste eeuw is te beschrijven met een zandloper-metafoor: van grote regionale diversiteit naar meer uniformering (voedselzekerheid, bulkproductie - het smalle stukje van de zandloper), en vervolgens weer een verbreding naar een breder assortiment van allerlei nieuwe producten en aandacht voor andere voedselwaarden zoals ambachtelijkheid (de regio *revisited*), dierenwelzijn, 'natuurlijkheid', milieu, fair trade.

... en ook (slide 18) GEZONDHEID: op dit onderwerp zoomen we nu in.

Slide 19

Obesitas en overgewicht

Al is het wetenschappelijke verband moeilijk bewijsbaar, westerse eetpatronen, die wereldwijd ingang vinden, gaan gepaard met zwaarlijvigheid en een stijging van gezondheidsproblemen zoals hart- en

vaatziekten, suikerziekte (diabetes mellitus type 2), bepaalde vormen van kanker en gewrichtsproblemen (Dagevos en Munnichs 2007). Om het wereldwijde karakter van de aanwas van te dikke mensen te onderstrepen, wordt wel gesproken over 'globesitas'. Volgens de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) zijn op de wereld nu 1,6 miljard volwassenen te dik, waarvan 400 miljoen mensen obees. Kijken we even meer specifiek naar China en India, twee landen die een grote economische bloei doormaken en beiden met een bevolking van meer dan een miljard inwoners, dan zien we dat in grote delen van China en India zo'n 16 procent van de bevolking van India en 29 procent van de Chinezen te zwaar is. Daarbij zijn de verwachtingen dat de toename van overgewicht en obesitas binnen enkele jaren zodanig zal oplopen dat een vijfde van de Indiase bevolking getroffen wordt door overgewicht en het percentage Chinezen met overgewicht met tien procent zal stijgen in de richting van veertig procent van de populatie. In de nabije toekomst zijn alleen deze twee landen bij elkaar dus al goed voor zo'n 700 miljoen te zware Aziaten. Het schrijnende bij deze situatie is dat bij grote delen van de Chinese en Indiase bevolking ondervoeding en honger tegelijkertijd nog volop aanwezig zijn.

De toenemende lichaamsomvang manifesteerde zich het eerst in de rijke landen, met als toonaangevend voorbeeld de Verenigde Staten. In de tweede helft van de jaren '70 kampte iets minder dan de helft van de volwassenen in de VS met overgewicht, rond 2000 was dat gestegen naar twee derde. Op dit moment circuleren er cijfers die erop wijzen dat al zo'n driekwart van de Amerikanen te zwaar is en er zeker zestig miljoen Amerikanen obees zijn. Ook in Nederland zien we een uitdijend legioen van dikkerds, al zijn de problemen een stuk minder dramatisch dan in de Verenigde Staten. De Amerikaanse cijfers van dertig jaar geleden zijn vergelijkbaar met de Nederlandse cijfers van nu. Vergelijken we ons met andere Europese landen, dan behoort Nederland tot de middenmoot. De helft van de volwassen Nederlanders heeft momenteel een Body Mass Index (lichaamsgewicht $\text{kg}/(\text{lengte m})^2$) boven de 25; een tiende daarvan is obees (BMI boven 30). Alarmerend is evenwel dat deze cijfers wijzen op een verdubbeling van het aantal Nederlanders met ernstig overgewicht ten opzichte van 25 jaar geleden. Hoewel tempo en schaal tussen de VS en Nederland dus verschillen, geldt voor beide landen dat overgewicht en obesitas zich als een olievlek blijken te verspreiden. En hetzelfde geldt voor bijna elk welvarend land. Of we nu kijken naar Koeweit, Griekenland, Nieuw-Zeeland of Israël – in alle gevallen is er sprake van een dikker wordende bevolking.

Maatschappelijke context van overgewicht

Zodra mensen het financieel beter gaat en de kans krijgen om toe te treden tot de consumentenklasse, gaan ze er een bijbehorende consumptieve leefstijl op na houden die in meerdere opzichten ongunstig is om op een gezond gewicht te blijven. Enerzijds ontstaat er een grotere

mate van inactiviteit doordat de benenwagen of de fiets voor een brommer of auto worden ingeruild, en er meer zittend en minder fysiek belastend werk wordt gedaan. Anderzijds verandert het voedselconsumptiepatroon doordat in het levensmiddelenpakket meer ruimte komt voor dierlijke producten, verzadigde vetten, hoog-calorische gemaksvvoeding en suikerhoudende frisdranken.

De gedachte dat overgewicht en obesitas een onlosmakelijk onderdeel vormen van de hedendaagse consumptiesamenleving wint steeds meer terrein. Zo onderkennen instanties als de Wereldgezondheidsorganisatie, de Gezondheidsraad of de Raad voor de Volksgezondheid en Zorg het belang van omgevingsfactoren. Productaanbod, reclame, eetgewoonten, inkomenspositie, gezinssituatie of schoonheidsidealen, al deze zaken worden van invloed geacht op de gezondheidsproblematiek die samenhangt met zwaarlijvigheid. Deze aandacht voor de maatschappelijke context van overgewicht leidt ook tot kanttekeningen bij de opvatting die in beleidskringen nog steeds populair is, namelijk dat de verantwoordelijkheid voor overgewicht primair bij de consument ligt. Consumenten, zo is de redenering, kunnen en mogen in vrijheid kiezen welke etenswaren ze kopen en nuttigen. Een omgevingsperspectief op obesitas benadrukt daarentegen dat de (sociale) leefomgeving vergaande invloed heeft op de mogelijkheden van mensen en de hindernissen die ze ondervinden om al dan niet gezonde voedingskeuzes te maken. Voedingskeuzes worden niet gemaakt in een sociaal vacuüm. Zo blijken consumenten steeds vaker het spoor bijster te raken door de enorme hoeveelheid – vaak tegenstrijdige – voedingsboodschappen die ze krijgen. Dat geldt zeker voor consumenten uit lagere sociaal-economische groepen. Het bombardement aan reclameboodschappen of het overstelpende productaanbod van vette, zoete en zoute levensmiddelen wijzen op de grenzen aan de keuzevrijheid, en daarmee ook aan de individuele verantwoordelijkheid van consumenten. Wat en hoeveel we consumeren staat dus niet op zichzelf: hoe ongezond en dik, of gezond en dun, we zijn, is niet louter een kwestie van persoonlijke vrijheid of wilskracht. Maar al te vaak is juist de ongezonde keuze de meest voor de hand liggende. We leven in een obesogene samenleving, die juist dikmakend gedrag ruim baan geeft. Dat veel mensen gebukt gaan onder vetzucht wordt daardoor eerder een normale reactie op abnormale omstandigheden, dan iets abnormaals dat ontstaat onder normale omgevingscondities.

Slide 20

Waarom 'dikmakende' leefstijlen zich moeilijk laten doorbreken

Hoe eenvoudig 'maak de gezonde keuze tot de gemakkelijke keuze' ook klinkt, het is allesbehalve vanzelfsprekend. In ons hedendaagse luilekkerland is nauwelijks te ontsnappen aan het weelderige productaanbod. Voedingsmiddelen zijn te koop in allerhande trein- en

pompstations, pretparken en dierentuinen, warenhuizen en musea, leisure-centra en ziekenhuizen, stadions en scholen. Het verkrijgbare pakket aan voedingsmiddelen blinkt vaker uit door een overdaad aan suiker, vet of zout dan door culinair raffinement en gezonde voedingswaarde. Grote sommen geld worden geïnvesteerd in reclames die consumenten proberen te verleiden tot het kopen van dik makende tussendoortjes, snacks en softdrinks. Dit alles verhoudt zich weinig gunstig tot een omslag naar eetcultuur waarin matiging en gezondheid voorop staat.

Om het verschijnsel van overgewicht goed te begrijpen dient de rol van de voedingsindustrie helderder te worden gemaakt dan tot nu toe het geval is. De levensmiddelenindustrie beïnvloedt onze voedselkeuzes diepgaand. Dat hangt samen met de grote concurrentiedruk, de kleine marges die de voedingsmarkt kenmerken en een consumentenbevolking die onderhevig is aan de wet van Engel (naarmate ons inkomen stijgt, geven we relatief minder uit aan voeding). In een dergelijke markt ligt het voor de hand dat de industrie de eigen commerciële belangen beschermt door een strategie te kiezen die zich richt op het verkopen van méér levensmiddelen. Gezondheid is dan zeker niet vanzelfsprekend een prioriteit. Positieve uitzonderingen daargelaten, verbinden veel van de grote ondernemingen in de voedingssector zich daarom slechts mondjesmaat aan het voeren van (pro)actief beleid om tot een gezonder productaanbod te komen, en te stimuleren dat consumenten hiervoor kiezen.

Het moge duidelijk zijn dat het overgewichtprobleem complexer en weerbarstiger is dan simpelweg te verwijzen naar de eigen verantwoordelijkheid en keuzevrijheid van consumenten. De consumptieculturele context heeft grote invloed op wat consumenten aantrekkelijk vinden, welke voorkeuren ze koesteren en welke keuzes ze maken. Een perspectief op overgewicht dat deze context wil verdisconteren, moet derhalve de vraag stellen welk voedingsaanbod in welke mate beschikbaar is en welke eetcultuur daarmee wordt ondersteund. Om de obesogene samleving te doorbreken zal een gezamenlijke inzet nodig zijn van maatschappelijke organisaties, bedrijfsleven en de overheid.

Slide 21

De gezondheidsepidemie: een nuance

Een nuance is echter ook op zijn plaats als we praten over overgewicht en obesitas. Hoewel dit een probleem is in het kader van volksgezondheid, is het anderzijds ook zo dat we in Nederland nog nooit zo een hoge leeftijdsverwachting hebben gehad ((Polder, Kooiker en Van der Lucht 2012). In dit opzicht zijn we eigenlijk gezonder en (medisch) beter verzorgd dan ooit. Maar omdat we gemiddeld ouder worden, en veel

ziekten waaraan mensen vroeger stierven overleven, krijgen we ook allerlei aandoeningen/ziektes die voorheen veel minder voorkwamen.

Polder et al. (2012) wijzen erop dat 'wat we gezond noemen' sterk bepaald wordt door maatschappelijke normen en percepties. Gezondheid is objectief moeilijk vast te stellen. Het is niet hetzelfde als 'niet ziek zijn'. Veel mensen met een ziekte/aandoening kunnen zich best gezond voelen terwijl mensen die volgens de dokter weinig mankeren heel wel kunnen stellen dat ze zich niet gezond voelen. Hoe ernstig is het hebben van een buikje wanneer je ouder wordt en hoe ongezond voel je je daarbij? Dit is niet los te zien van de reacties van de omgeving. Door het probleem van overgewicht te medicaliseren (voortdurend te bestempelen als een ziekteprobleem) en vooral de 'lagere' bevolkingsgroepen te bestempelen als probleemgevallen, ligt het gevaar van stigmatisering op de loer. Zeker als we daarbij het effect optellen van het (onbereikbare) slankheidsideaal dat in diverse media en reclameboodschappen wordt gepropageerd. De (impliciete morele boodschappen van campagnes tegen overgewicht kunnen averechts en frustrerend werken (zie ook de Zwart 2007). Daar komt bij dat mensen allerlei tegenstrijdige berichten over (on)gezond voedsel horen, waardoor het onduidelijk is wat je nog kunt eten. 'Everything makes you fat', zou zouden we kunnen variëren op 'Everything gives you cancer' van Joe Jackson. Het gevoel van (deskundige) betutteling kan scherpe reacties oproepen, waarvan het fenomeen van de Heart Attack Gril in de V.S. een extreem voorbeeld is. 'Dit fast food restaurant provoceert bewust met een hoog en calorie- en vetrijk menu. De klanten worden behandeld als patiënten door als verpleegsters verklede serveersters. De bestelling heet een recept.' (Polder et al. 2012: 80)

'Vind de balans tussen leven voor je gezondheid en gezondheid om te leven', aldus Polder et al. (2010: 85) Je kunt op allerlei manieren doorschieten, maar het gaat om het vinden van deze balans. Gezond leven zou niet in het teken moeten staan van ziekten en aandoeningen maar in het teken van een vitaal en rijk leven. Feit is dat er in onze samenleving een grote diversiteit van opvattingen is over gezondheid en gezonde leefstijlen. We behandelen nu een aantal benaderingen/wereldbeelden waarin verschillende uitgangspunten naar voren komen over hoe we tegen de wereld aankijken en welke plek voedsel daarin inneemt.

Slides 22-25

Verschillende voedselbenaderingen

De motieven en preferenties van burgers en consumenten als het om voedsel(productie) gaat zijn divers en vaak moeilijk te ontwarren. Niettemin is het mogelijk meer fundamentele waardenpatronen van voedselconsumptie te reconstrueren die hieronder schuilgaan. We zouden

hier ook kunnen spreken van ideaaltypsche wereldbeelden. Dergelijke ideaaltypische concepten moeten heuristisch worden opgevat: deze heeft niet een precieze beschrijving van de werkelijkheid als doel maar wil de verschillende principes in onze omgang met voedsel scherper naar voren halen. In werkelijkheid zullen mensen vaak verschillende elementen combineren in de leefstijl die ze erop nahouden. Volgens Lang et al. (2009) zijn er drie (ideaaltypische) benaderingen ten opzichte van voeding en gezondheid te onderscheiden: 'life science nutrition', 'social nutrition' en 'eco-nutrition' (Lang et al., 2009:117).

De levenswetenschappelijke voedselbenadering (slide 23)

Mensen die de levenswetenschappelijke benadering aanhangen geloven in gezondheidsoplossingen vanuit de chemische en biologische wetenschap. Zij vertrouwen op de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek naar de complexe interacties tussen voeding en fysiologie. Ook hebben zij in het algemeen vertrouwen in nieuwe technologieën; zij geloven in de maakbaarheid van gezondheid, gemak en genot. Ze kijken uit naar technische oplossingen die zorgen voor gezondheidsbevordering, verkorting van de bereidingstijd en/of nieuwe smaaksensaties. Mensen met de levenswetenschappelijke benadering zien eten over het algemeen als middel om gezond te zijn, hun voedselkeuze wordt sterk bepaald door de perceptie van gezondheidseffecten van een voedingsmiddel. Een ander kenmerk van deze benadering is dat ze erg gericht is op het individu. Ieder mens is anders en heeft dus ook andere, persoonlijk voeding nodig voor de maximale gezondheidsimpact.

De sociale voedselbenadering (slide 24)

Mensen met de sociale benadering van voedsel geloven dat kennis en wetenschap van eten in relatie tot sociologie, demografie en culturele antropologie de sociale situatie kan bevorderen. Zij vertrouwen op hun afkomst en de gewoontes van hun voorouders en naaste omgeving. Zij geloven dat voedsel een sterke sociale invloed heeft op hun leven. Zij zien voedsel als samen zijn, een moment van interactie met dierbaren, een uiting van hun culturele geschiedenis. Mensen met de sociale benadering zijn bezig met eten ter versterking van het geluksgevoel door de sociale en culturele verbinding tijdens het samen zoeken, bereiden en eten van eten. Hun voedselkeuze wordt sterk bepaald door tradities, afkomst van het voedsel, bereidingwijze en sociale gevolgen. Zij zien voedsel als recht en keuren globale voedselsystemen die bepaalde groepen benadelen af. Technologische vernieuwing van voedsel wordt door deze groep vaak sceptisch ontvangen omdat zij vast willen houden aan culturele tradities en verandering als risico zien. Zijn er grote sociale voordelen aan een techniek dan zullen deze mensen enthousiast zijn. Heeft de techniek een onomkeerbare impact op het dagelijks leven, dan zullen zij zich hiertegen verzetten en liever vasthouden aan oude gewoontes in plaats van de nieuwe techniek te omarmen.

De ecologische voedselbenadering (slide 25)

Mensen met een ecologische benadering van voedsel geloven dat ecologie, milieu, natuur en energie wetenschap, de balans tussen mens en natuur kan verbeteren. Zij zijn zich bewust van de afhankelijkheid van de mens van de natuur en haar natuurlijke hulpbronnen. Zij zien voedsel als onderdeel van de 'cycle of life'; voedsel is een onderdeel uit de natuur waar we met respect mee moeten omgaan. Eten zoeken, verbouwen, bereiden en eten brengt hen direct in contact met de natuur. Zij zien de mens als bewoner van de aarde, die verantwoordelijk en respectvol met andere levensvormen en cycli om hoort te gaan. Als de mens de natuurlijke balans verstoort door een te hoge CO² uitstoot, door de aantasting van de biodiversiteit of door genetische modificatie is dat risicovol. Technologische vernieuwing van voedsel wordt door deze groep vaak sceptisch ontvangen omdat zij het als verstoring van het natuurlijke evenwicht en daarom als risico zien. Zijn er grote milieu of ecologische voordelen aan een techniek, dan zullen deze mensen wel enthousiast zijn. Heeft de techniek een bedreigende of vernietigende impact op een levensvorm, dan zullen zij zich hiertegen verzetten.

Slide 26

Punt van kritiek

Kritiek: zie slide. Ondanks dit punt van kritiek, kunnen de besproken voedselvisies vruchtbaar zijn om allerlei oplossingen en strategieën op gebied van duurzaamheid en gezondheid meer kritisch te beoordelen. Welke principes en groepen consumenten hopen ze aan te spreken? Combineert een oplossingsstrategie verschillende benaderingen of focust ze (eenzijdig) op eentje daarvan? Hoe verhoudt zich dit met onze kennis van de productie- en consumptiepraktijken? Etc.

Conclusie/samenvatten

Slide 27

We halen enkele kernpunten terug en sluiten af met een schema waarin de affiniteit wordt aangegeven tussen de verschillende visies die we in deze les hebben behandeld. Hoewel het gaat om verschillende domeinen ('inrichting van de stad' en 'leefstijlen consumenten') zien we dat bepaalde visies aan elkaar te koppelen zijn, dat ze verwantschap hebben. Er is een waterscheiding aan te geven tussen 'functioneel/planmatig' denken en 'organisch/ecologisch' denken. Ook bij allerlei urbane voedselinitiatieven (die worden behandeld in les 3 en 4) is een dergelijk onderscheid te maken. In het slotcollege komen we hierop terug en maken we het plaatje volledig.

Literatuurlijst

Carmona, M. (2010) Contemporary Public Space, Part Two: Classification, *Journal of Urban Design*, 15(2), 157 – 173

Castex, J., DePaule, J.-C.H, Panerai, P.H. (1990) *De rationele stad*. 2e druk. Amsterdam Boom Uitgevers Amsterdam

Dagevos, H. en G. Munnichs (2007). *De obesogene samenleving. Maatschappelijke perspectieven op overgewicht*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

FAO (2009). *The state of food and agriculture: Livestock in the balance*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations.

Gadet, J. (2011). *Terug naar de stad. Geografisch portret van Amsterdam*. Amsterdam: SUN Trancity.

Gay, P. (2008). *Het modernisme. Schok der vernieuwing*. Amsterdam: Ambo.

Giddens, A. (1997). *The consequences of modernity*. California, Stanford: Stanford University Press.

IAASTD (International Assessment of Agricultural Knowledge, Science and Technology for Development) (2009). *Agriculture at a Crossroads*. Washington.

Jacobs, Jane (2010), *Dood en leven in grote Amerikaanse steden*, Amsterdam: SUN (Oorspronkelijk *The Life and Death of Great American Cities*, 1961)

Jobse-van Putten, J. (1995) *Eenvoudig maar voedzaam: cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland*. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut/SUN Memoria.

Lang, T. (2010). Crisis? What crisis? The normality of the current food crisis. *Journal of Agrarian Change* 10 (1), 87-97.

Lederbogen, F., P. Kirsch, L. Haddad, F. Streit, H. Tost, Ph. Schuch, S. Wüst, J.C. Pruessner, M. Rietschel, M. Deuschle and A. Meyer-Lindernberg (2011) 'City living and urban upbringing affect neural social stress processing in humans.' *Nature* 474 (23 June), 498-501.

Lin, J. en C. Mele (2011), *The Urban Sociology Reader*. Oxon/New York: Routledge.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2010) *Arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa. Introductie op de problematiek van de MOE-landers*. Den Haag

Van Otterloo, A.H. (1990). *Eten en eetlust in Nederland (1840-1990). Een historisch-sociologische studie* (dissertatie UvA Amsterdam). Amsterdam.

- Polder, J., S. Kooiker en F. Van der Lucht (2012). *De gezondheidsepidemie. Waarom wij gezonder én zieker worden*. Amsterdam: Reed Business.
- Praag, C. van & N. van Nimwegen (2006), 'De grote stad in demografisch perspectief: samenvatting en discussie'. Uit: Nimwegen, N. van & I. Esveldt, *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2006. Grote steden in demografisch perspectief*. Den Haag: NIDI
- Ritzer, G. (2008). *The McDonaldization of society 5*. Los Angeles: Pine Forge Press.
- Sassen, S. (2006), *Cities in a World Economy (3rd edition)*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Zwart, H. (2007) 'Slankheid als "Beschavingsoffensief": de culturele en maatschappelijke betekenis van obesitas. in: Dagevos, H. en G. Munnichs (2007). *De obesogene samenleving. Maatschappelijke perspectieven op overgewicht*. Amsterdam: Amsterdam University Press, p.43-51.
- Steinfeld, H., H.A. Mooney, F. Schneider and L.E. Neville (2010). *Livestock in a changing landscape. Volume 1: Drivers, consequences and responses*. Washington/Covelo/London: Island Press.
- Steel, C. (2011). *De hongerige stad. Hoe voedsel ons leven vormt*. Rotterdam: Nai.
- Technologie in Nederland in de twintigste eeuw: landbouw, voeding (2000). Zutphen: Walburg Pers.
- Voice, M., (2006) Shopping malls in Australia: The end of public space and the rise of 'consumer citizenship'? *Journal of Sociology* 42(3), 269-286.
- Wagenaar, c. (2011). *Town planning in the Netherlands since 1800*. Rotterdam: 010 Publishers.
- Wills, J, Datta, K, Evans, Y, Herbert, J, May, J, en McIlwaine, C (2010) *Global cities at work: New migrant division of labour*. London: Pluto Press.